

ТАК ЦЕ БУЛО...

(Інститут мовознавства в повоєнні роки й пізніше)

Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України в 2010 р. виповнюється 80 років. З них понад 60 (з 1 липня 1947 р.) мені пощастило працювати в його колективі. Колектив завжди був невеликий: у 1947 р. він складався лише з 48 співробітників, з них науковців було десь близько 30. Очолював Інститут академік АН УРСР, член-кореспондент АН СРСР Леонід Арсенійович Булаховський, уже на той час відомий своїми численними глибокими працями не тільки в нашій країні, а й за її межами.

Серед співробітників Інституту були такі поважні вчені, як академік АН УРСР М. Я. Калинович, член-кореспондент АН УРСР Є. К. Тимченко, професори М. К. Грунський, І. В. Шаровольський, А. О. Білецький, Б. О. Ларін (останній жив у Ленінграді, але час від часу приїжджав до Інституту).

Головним і найбільшим відділом був відділ словників, очолюваний І. М. Кириченком. Функціонували також відділ української мови (зав. відділом В. С. Ільїн) і відділ слов'янських, германських, романських мов та загального мовознавства, яким за сумісництвом керував Л. А. Булаховський. Група лаборантів (з 6–7 осіб) під керівництвом Оксани Іванівни Коваленко активно працювала над поповненням лексичної картотеки.

Хоча напрями роботи, проблематика попередньо визначалися самими вченими відповідно до потреб суспільства, конкретні теми остаточно затверджувалися в Президії АН УРСР (відповідним відділенням), а також контролювалися Відділом науки ЦК КП(б) України.

У повсякденному житті колективу велику роль відігравала партійна організація, її бюро й секретар; важливою й багатогранною була діяльність профспілки з її місцевим комітетом; саме через профспілку науковці одержували квартири й путівки для відпочинку. Органом цих двох громадських організацій була стіннівка, що виходила досить регулярно.

Свою до певної міри керівну й консультативну роль відігравали загальноакадемічні партійний і профспілковий комітети. Партком (існував до початку 60-х років) діяв на рівні райкому партії, профспілковий існує, як відомо, й понині.

Через своїх довірених осіб (насамперед керівних і обов'язково членів партії) незримо, але істотно впливав на життя Інституту КДБ. Інколи спецкур'єр приносив звідти запечатані конверти з циркулярами і вручав їх ученому секретареві. Я, коли займала цю посаду в 50-х роках, одержувала їх, але сама розкрити не мала права, передавала вище.

Для післявоєнного періоду характерним було певне розшарування колективу. Найповажанішими були недавні воїни, що повернулися з перемогою

(І. К. Білодід, К. К. Цілуйко, О. С. Мельничук, В. М. Брахнов, пізніше Л. Г. Скрипник, Л. С. Паламарчук та ін.). У 40-і роки вони ходили ще у військових шинелях і гімнастерках. І саме вони виконували керівну й найвідповідальнішу роботу. За ними йшли ті науковці, які повернулися з евакуації. Їм теж довірялися важливі ділянки, переважно їх обирали в громадські органи (П. С. Лисенко, К. П. Дорошенко, В. С. Ільїн, Т. В. Зайцева, Н. С. Родзевич та ін.). На останньому місці були співробітники, які мали нещастя перебувати на окупованій німцями території (І. М. Кириченко, П. Й. Горецький, Г. П. Їжакевич). Очевидно, ця диференціація була наслідком негласних рекомендацій КДБ і недавньої шпигуноманії, коли репресовані звинувачувалися в шпигунстві на користь капіталістичних держав.

Поступово, однак, це розшарування відходило в минуле, згладжувалося, науковці все більше сприймалися насамперед відповідно до їхньої кваліфікації й інших позитивних чи негативних якостей.

У 40–50-і роки жорстко витримувалася трудова дисципліна. Восьмигодинний робочий день тривав з 9 до 18 год. (з перервою від 13 до 14). Дирекція перевіряла прихід на роботу й повернення з перерви, і було дуже неприємно запізнитися навіть на 2–3 хвилини. Я, як секретарка (мені довелося кілька років поєднувати навчання в університеті з роботою в Інституті на цій посаді), мала справу з трудовими книжками співробітників і пам'ятаю запис в одній із них про догану за запізнення на 10 хвилин. Постійно перевірялася не лише дисципліна, а й хід виконання планових завдань.

Щопонеділка перед 9-ою годиною ранку в Інституті проводилася політінформація. Її доручалося зробити комусь із співробітників. Якщо з'являвся новий співробітник чи аспірант, політінформація доручалася йому, і таким чином колектив знайомився з новачком.

Провідними науковцями Інституту в 40–50-х рр., крім Л. А. Булаховського, були україністи І. К. Білодід, В. С. Ільїн, К. К. Цілуйко, лексикографи І. М. Кириченко, П. Й. Горецький, Т. В. Зайцева. Саме на них лежав основний тягар роботи. Старші віком професори М. Я. Калинович, М. К. Грунський, І. В. Шаровольський працювали вдома над своїми індивідуальними темами і Інститут майже не відвідували. Лише Є. К. Тимченко інколи з'являвся, щоб дати вказівки своїй помічниці Ніні Борисівні Ганжі, яка продовжувала укладати «Історичний словник української мови». Після смерті Євгена Костянтиновича в 1948 р. картотеку словника було передано до Львова.

Удома, але дуже багато й результативно, працював і Л. А. Булаховський. Кожного разу, коли він приходив до Інституту (двічі-тричі на тиждень), він приносив для передруку написані ним напередодні сторінки чергових праць. Це були сторінки «Історичного коментаря до української мови», «Слов'янських назв птахів», акцентологічних досліджень тощо.

Для мене Л. А. Булаховський був не тільки директором установи, у якій я працювала й працюю. Він мій учитель і в Київському університеті, де викладав історію чеської мови (знайомлячи з азами порівняльно-історичного вивчення мовних фактів), керував усіма моїми курсовими роботами й дипломним дослідженням — тобто визначав, по суті, моє студентське життя й входження в науку. Л. А. Булаховський був дуже добрим і уважним учителем, його похвала надихала й стимулювала на подальшу роботу.

Я завжди любила художню літературу і, вступаючи на філологічний факультет Київського університету, аж ніяк не мріяла про мовознавство: шкільні програми були спрямовані на практичні цілі й не пробуджували зацікавленості в мовознавчих проблемах. Але під впливом Л. А. я стала лінгвістом. Як викладач

університету він мене рекомендував до аспірантури в Інституті мовознавства, і згодом я проходила курс аспірантської підготовки під його керівництвом. Я щаслива, що мала такого вчителя і що пов'язала свою долю з мовознавством.

Один із небагатьох учених старого гарту, професор з дореволюційним стажем, чудом уцілілий у роки репресій, Л. А. Булаховський відіграв велику роль у розвитку вітчизняного мовознавства і в піднесенні грамотності, мовної культури в Україні. За його підручниками й посібниками вчилися кілька поколінь студентів вищих навчальних закладів, що потім стали вчителями української й російської мов. Як найавторитетніший учений України, він упродовж багатьох років визначав напрями досліджень з мовознавства, теми багатьох кандидатських і докторських дисертацій. Він є автором проекту «Українського правопису», затвердженого в 1946 р.

Самим своїм існуванням Л. А. Булаховському великою мірою зобов'язана українська славістика: в 1946 р. за його ініціативою в Київському університеті відкрито слов'янський відділ і засновано славістичну кафедру, яку він очолював з того часу і до 1960 р. Славісти, випускники Київського університету, працювали й працюють нині у багатьох галузях науки й культури України.

Переважно з числа студентів і аспірантів Л. А. в Інституті сформовано групу добре підготовлених славістів, які незабаром приступили під його керівництвом до створення порівняльно-історичної граматики слов'янських мов, а за нею мали укладати й Етимологічний словник української мови.

Однак Л. А. уже не побачив ці праці: у квітні 1961 р. його не стало. Керівництво порівняльно-історичними та загальнотеоретичними дослідженнями в Інституті було покладено на майбутнього академіка, а тоді ще молодого кандидата наук О. С. Мельничука.

У 60-і роки мені було доручено підготовку до друку праць Л. А. Булаховського (у 1975–1983 рр. надруковано 5 томів). Узагалі чимало з того, над чим я працювала, було так чи інакше пов'язано з ним. Мабуть, тому й листи, що приходили до Інституту або в Академію наук України і стосувалися Л. А., передавалися мені. З них образ видатного вченого поставав ще об'єктивніше й виразніше.

Серед іншого в архіві Л. А. Булаховського зберігаються листи колишньої його учениці ще з харківської жіночої гімназії, де він викладав російську мову й словесність у 1913–1917 рр. паралельно з проходженням підготовки до професорського звання на кафедрі слов'янської філології при Харківському університеті. У написаному вже на схилі літ листі жінка, що випадково почула по радіо про академіка Л. А. Булаховського, запитувала, чи не та це людина, яка була колись її вчителем у гімназії. У неї, тоді учениці 2-го класу, померла мати, дівчинка була дуже засмучена. Леонід Арсенійович помітив це і на перерві підійшов до неї; дізнавшись про горе дитини, намагався втішити її. На все життя жінка запам'ятала його великі блакитні очі, що світилися добротою й співчуттям. Про цей пам'ятний випадок через багато років вона написала до Академії наук.

Другий лист був від колишньої студентки Харківського університету, потім викладачки вузів Харкова й Херсона І. Журби. Вона теж із вдячністю згадувала свого колишнього вчителя, його уважність, людяність і доброту і в той же час мужність і непохитність, коли його на початку 30-х років нещадно критикували в Харківському університеті його колеги і навіть аспіранти за те, що він не сприймав «марксистське» вчення Н. Я. Марра.

Не тільки моїм старшим колегою по роботі в Інституті, а й також учителем у Київському університеті, як і Л. А. Булаховський, був академік І. К. Білодід. Він читав на слов'янському відділенні університету, де я навчалася в 40–50-х роках,

курс української мови, саме йому я складала іспит за цей курс 31 червня 1947 р., напередодні мого приходу в Інститут мовознавства на роботу.

У 40-х роках І. К., фронтовик, був ще сповнений спогадами про воєнні події, сам дивувався, що, пройшовши як танкіст західні й східні фронти (наприкінці війни гвардії майор танкових військ, перший комендант Порт-Артура), залишився неушкодженим.

Іван Костянтинович був учнем Л. А. Булаховського в Харківському університеті і на все життя зберіг вдячну пам'ять про свого вчителя, чимало писав про нього. Після демобілізації він приїхав у Київ саме до Леоніда Арсенійовича.

В Інституті мовознавства за життя Л. А. Булаховського І. К. був його заступником, і саме від нього великою мірою залежала робоча атмосфера в колективі — ділова, націлена на якнайкраще виконання дорученої роботи і в той же час доброзичлива, атмосфера взаємодопомоги і взаємопідтримки. У ньому відчувалася навіть лірична струнка. Не випадково і в колі його наукових інтересів, особливо в перші десятиліття творчого шляху, домінувала проблематика мови художньої літератури, зокрема поезії. Це було йому ближче до душі, ніж проблеми, скажімо, граматики. Він любив українську пісню і сам гарно співав, радів, що змалку гарно співає і його син Лесик.

У перші повоєнні роки І. К. доклав чимало зусиль до того, щоб якнайшвидше побачив світ «Російсько-український словник» (вийшов з друку 1948 р. в Москві). Далі саме його турботами підготовлено до друку двотомну академічну граматику української мови «Курс сучасної української літературної мови» (пам'ятаю численні телефонні переговори з іногородніми авторами М. Ф. Наконечним і О. Є. Вержбицьким). І лише після того, відповідно до потреб науки і своїх інтересів, Іван Костянтинович приступив до створення фундаментальної колективної праці з історії української літературної мови. Їй передували його публікації, де досліджувалася мова сучасних українських письменників — О. Гончара, А. Малишка, М. Рильського, О. Довженка.

Особливостям мови й стилю роману Ю. Яновського «Вершники» присвячувалася й кандидатська дисертація Івана Костянтиновича, захищена 1947 р.

У той час кандидатів наук в Україні було ще мало, і кожний захист був подією не тільки для здобувача. Як і інші співробітники Інституту, я була присутня на цьому дійстві. Відбувався захист в університеті, на сцені жовтого корпусу (червоний, спалений німцями 1943 р., тоді ще лежав у руїнах). Був присутній і сам Ю. Яновський. Захист пройшов не тільки успішно, а й урочисто. Він мені особливо запам'ятався, оскільки я, ще студентка, була вперше присутня на такій процедурі.

У 40–50-і роки І. К. Білодід активно досліджував мовну майстерність творців сучасної йому художньої літератури. З багатьма він був добре знайомий особисто. До Інституту часто заходив М. Т. Рильський, не тільки письменник-класик, а й колега Л. А. Булаховського по роботі над «Російсько-українським словником» та директор сусіднього Інституту фольклору, мистецтвознавства та етнографії. Я пам'ятаю в Інституті й ще зовсім молодого автора «Прапороносців», який приходив до дослідника його творчості.

І. К. Білодід уважно стежив за літературним життям в Україні, відвідував з'їзди й пленуми Спілки письменників (на один із них він колись допоміг потрапити й мені).

Уже 1958 р. було надруковано перший том «Курсу історії української літературної мови» (дожовтневий період), у 1961 р. вийшов другий том. Крім І. К. Білодіда, головного редактора й співавтора праці, до авторського колективу входили

П. Й. Горецький, П. П. Доценко, М. А. Жовтобрюх, В. С. Ільїн, Г. П. Їжакевич, З. Т. Франко. Це була новаторська праця. Історія літературної мови тоді лише формувалася як наукова й навчальна дисципліна, і подібної узагальнювальної праці ще не мала жодна слов'янська країна. Своєрідним підготовчим етапом до її створення стала монографія І. К. Білодіда «Питання розвитку української радянської художньої прози» (К., 1955), у якій розвиток мови художньої прози досліджувався в її зв'язках із науковим і публіцистичним стилями. Це дослідження І. К. захистив 1952 р. в Москві як докторську дисертацію.

Спочатку разом з Л. А. Булаховським, а потім і самостійно І. К. Білодід старанно добирав кадри науковців Інституту, формував творчі групи, авторські колективи для створення великих фундаментальних праць. У 40-і роки в Інституті з'явилися такі талановиті науковці, як Ф. Т. Жилко, О. С. Мельничук, Г. П. Їжакевич, у 50-і — В. М. Русанівський, В. В. Німчук, А. П. Непокупний, О. Б. Ткаченко, С. Я. Єрмоленко, І. М. Железняк, Т. В. Назарова, М. М. Пилинський, у 60-і — В. Г. Скіяренко, Г. П. Півторак, О. С. Стрижак та ін.

Головним завданням Інституту в післявоєнний період було створення двомовних перекладних словників і академічної граматики української мови.

У 1948 р. побачив світ «Російсько-український словник» (відп. ред. М. Я. Калинович, члени редколегії Л. А. Булаховський і М. Т. Рильський). То була на той час видатна подія. Адже укладання й редагування цього дуже потрібного словника розпочалися ще до війни, продовжувалися в евакуації і в не легких повоєнних умовах; не один його укладач загинув у роки репресій. М. Т. Рильський, добре знаючи всі труднощі, які довелося тоді долати, оцінював працю над цим словником як подвиг і дуже боляче реагував на гостру, часом несправедливу критику, якій його піддавали.

Далі зусилля лексикографів були спрямовані на укладання й редагування «Українсько-російського словника» в 6-ти томах (виходив у 1951–1963 рр.). Над ним з дня в день, не піднімаючи голови, не відволікаючись навіть на громадські справи, працювали талановиті лексикографи, знавці тонкощів мови І. М. Кириченко, Т. В. Зайцева, П. Й. Горецький, С. П. Левченко, пізніше — І. С. Ільїн та ін.

Подією був також вихід з друку в 1951 р. двотомного «Курсу сучасної української літературної мови», також розпочатого ще в 30-і роки. Цю фундаментальну працю з особливим нетерпінням чекала вища школа.

Прекрасний організатор наукового процесу, І. К. Білодід і в подальшому спрямовував колектив Інституту на створення нових фундаментальних праць. Ними стали одинадцятитомний «Словник української мови», тритомний «Російсько-український словник», п'ятитомна «Сучасна українська літературна мова», чотиритомна «Історія української мови» і т. ін. Частина цих важливих праць вийшла з друку у його співавторстві і під його керівництвом як головного редактора.

Отже, поступово розширювалася й ускладнювалася проблематика досліджень науковців Інституту.

Ще в середині 40-х років К. К. Цілуйко зацікавився ономастикою, насамперед топонімікою і почав працювати в цій галузі (від нього я, студентка, вперше почула терміни *ономастика* й *топоніміка*, і він мені пояснював їхнє значення). З часом навколо К. К. Цілуйка згуртувалася невелика група ономастів (серед перших були І. М. Железняк і О. С. Стрижак). Тепер успішно працює цілий відділ (уже в Інституті української мови), і праці його науковців добре відомі не тільки в Україні.

Пам'ятаю перший прихід в Інститут Ф. Т. Жилка, у недавньому минулому фронтовика (серед іншого, перекладача при спілкуванні з німецькими полоненими). Українська діалектологія цікавила його здавна: прізвище Федота Трохи-

мовича саме у зв'язку з діалектологією мені доводилося пізніше зустрічати в академічних документах довоєнного часу. Його перша зустріч з І. К. Білодідом у 1948 р. пройшла в дуже доброзичливих тонах, і незабаром Ф. Т. приступив до роботи. Високопрофесійний і надзвичайно енергійний, сповнений широкомасштабних задумів і планів, він розгорнув бурхливу діяльність. Було відкрито відділ діалектології, який приступив до створення «Атласу української мови». Ф. Т. розробив концепцію «Атласу» й залучив викладачів кількох десятків вузів України до збирання діалектних матеріалів.

Програму-питальник, за яким збиралися матеріали, укладено раніше під керівництвом Б. О. Ларіна. Головним його помічником в Інституті був П. С. Лисенко, що працював тут ще з довоєнних часів, навіть керував до війни відділом діалектології; він є автором кількох словників поліських говорів.

Щорічно Ф. Т. Жилко проводив широкі діалектологічні наради, на які збиралися керівники кафедр української мови вузів України. На цих нарадах обговорювалися не лише питання координації в збиранні діалектних матеріалів, а й теоретичні проблеми діалектології та лінгвогеографії. Діалектологічні наради сприяли згуртуванню сил українських мовознавців, координації зусиль, плано-мірній роботі, до якої широко залучалися й студенти. У нарадах брали участь також російські та білоруські вчені. Зокрема, пам'ятаю як учасника цих нарад ще зовсім молодого М. І. Толстого, який уже тоді цікавився Поліссям, і білоруського діалектолога М. В. Бірила, який, наслідуючи український досвід, активно сприяв створенню «Діалектологічного атласу білоруської мови».

Величезний, системно зібраний матеріал з усіх регіонів і зон України забезпечив створення й видання «Атласу української мови» (перший його том вийшов 1984 р., останній, третій — 2001 р.). Значення цієї фундаментальної праці не лише для українського мовознавства, а й для славистики в цілому важко переоцінити. Проте вона побачила світ уже без Ф. Т. Жилка. Обставини, трагічні і для нього, і для української діалектології, склалися так, що він змушений був виїхати з Києва, оселився в Москві і здалеку дивився, як здійснюються його задуми й мрії.

Восени 1947 р. в Інституті з'явився О. С. Мельничук. Він вступив до аспірантури і став аспірантом Л. А. Булаховського. Здоров'я Олександра Савича, фронтовика, було вкрай підірвано тяготами війни й післявоєнними нестатками, але залізна воля, виняткова самодисципліна й організованість дозволили йому якщо не вилікуватися, то упродовж багатьох років підтримувати здоров'я в такому стані, що забезпечував високу працездатність. Суворі дієта, чіткий режим, фізичні навантаження з дня в день без винятків і відхилень... Саме здоров'я, однак, не було самоціллю для Олександра Савича: це була лише умова, шлях для підтримання робочої форми, вироблення енергії для напруженої роботи творчої думки.

Значну частку енергії та робочого часу О. С., мабуть, усе своє життя спрямовував на навчання: насамперед вивчав мови, спочатку слов'янські й головні західноєвропейські, потім балтійські, далі східні й т. д. Він став поліглотом, володів можливістю оперувати багатьма мовами не тільки в своїх наукових дослідженнях, а й для безпосереднього висловлення думки: беручи участь у міжнародних Конгресах лінгвістів (XII Конгрес в Інсбруку, XIII у Мілані, XIV у Берліні), Олександр Савич виступав німецькою або французькою мовами.

Знання мов дозволило О. С. Мельничукові постійно читати зарубіжну наукову літературу різними мовами (ще в аспірантські роки і на початку 50-х, після лінгвістичної дискусії він уважно читав, навіть конспектував написані німецькою мовою праці Ф. Міклошича, В. Вондрака, інших класиків порівняльно-іс-

торичного мовознавства). Знання, ерудиція, набуті Олександром Савичем, стали фундаментом, на якому створювалися його численні глибокі й оригінальні дослідження, присвячені найактуальнішим проблемам сучасного мовознавства, зокрема теоретичного та порівняльно-історичного.

О. С. Мельничук виявив себе і як талановитий організатор. Під його керівництвом і за його безпосередньої участі було створено такі фундаментальні колективні праці, як «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» і «Етимологічний словник української мови» (останніх томів словника О. С., на жаль, не встиг побачити надрукованими).

Багаторічні дослідження лексики багатьох мов в етимологічному аспекті дали підстави О. С. Мельничукові висунути наприкінці життя концепцію спорідненості всіх мов світу.

Учений із світовим ім'ям, О. С. Мельничук заслужено був обраний академіком АН УРСР (нині Національної академії наук України) і членом-кореспондентом АН СРСР. А для тих, хто знав його особисто або, як я, працював поруч із ним і під його керівництвом, Олександр Савич назавжди залишиться взірцем працьовитості, відповідальності за доручену справу, самодисципліни.

Видатною подією не тільки для науковців Інституту, а й для розвитку мовознавства в Україні та Союзі РСР стала лінгвістична дискусія 1950 р. За 60 років, що минули з того часу, з'явилися нові покоління вчених. Вони не знають (а дехто, мабуть, і не хоче знати) про так зване «нове вчення про мову» М. Я. Марра, як не пам'ятають нині й про гоніння на генетику й кібернетику, що оголошувалися ідеалістичними псевдонауками, ідеологічно ворожими «прислужницями імперіалізму».

«Нове вчення про мову» було справді зовсім новим. Мова розглядалася Марром як класова категорія і як надбудова над матеріальним базисом; вважалося, що розвиток мови, відповідаючи революційним змінам у суспільстві, має стрибкоподібний характер; порівняльно-історичний метод, побудований на суворо діючих фонетичних законах, засуджувався, натомість М. Я. Марр пропонував свій так званий «палеонтологічний метод» — відшукування в усіх словах усіх мов світу начебто найдавніших елементів *сал, бер, йон, рош*.

Учені, виховані на кращих традиціях вітчизняного й світового мовознавства, яким був, наприклад, Л. А. Булаховський, «нове вчення» не сприймали. Інших воно приваблювало (іноді на деякий час) новизною й оригінальністю. Запозичена з марксизму термінологія (*класовість, надбудова* і т. ін.) дала привід керівним органам проголосити марризм марксистською, а значить і єдино правильною теорією в мовознавстві. Однак двадцятирічне (у 30–40-х роках) панування цієї теорії в радянській лінгвістиці завело її в глухий кут. У пошуках виходу з нього на сторінках газети «Правда» в травні 1950 р. розпочалася дискусія з питань мовознавства. Було надруковано кілька статей вітчизняних лінгвістів як з критикою «нового вчення», так і на його захист. Через деякий час дискусія несподівано закінчилася виступом Сталіна, який розкритикував марризм.

Можу засвідчити, що в нашому Інституті мовознавства активних прибічників «нового вчення» не було, хоча б тому, що до кінця зрозуміти його важко, а то й неможливо. Однак і відверто критикувати Марра ніхто не наважувався, оскільки це могло б витлумачуватися як критика марксизму. Головне ж, та конкретна робота, яку виконував колектив (укладання словників, написання граматики), не потребувала заглиблення в теорію. Найбільше постраждали від марризму компаративні дослідження, а їх в Інституті провадив лише Л. А. Булаховський. Він ніколи не приховував свого негативного ставлення до марризму, за що його різко критикували і на вчених радах, і на відкритих партійних зборах.

На критику вчений відповідав лише відходом від порівняльно-історичної проблематики, зверненням до проблем розвитку літературних мов, мови художньої літератури, де також можна було не згадувати про Марра. У 40-і роки надруковано його двотомну працю «Русский литературный язык первой половины XIX века» і монографію (публікувалася окремими статтями) «Виникнення і розвиток літературних мов».

Однак у лінгвістичній дискусії Л. А. Булаховський узяв участь одним із перших: 14 червня в «Правді» з'явилася його велика стаття на захист порівняльно-історичного методу. В Інституті знали, що директор готує таку статтю, і це хвилювало, особливо комуністів. Адже дискусія могла закінчитися новою хвилею репресій. Міг постраждати і сам Леонід Арсенійович, і престиж Інституту. На щастя, все склалося інакше.

Пам'ятаю, як виступ Сталіна в дискусії ще до його надрукування читав по радіо популярний тоді диктор Юрій Левітан. Увесь колектив Інституту зібрався в кабінеті директора, де стояв радіоприймач, і напружено слухав урочистий голос диктора. Пам'ятаю здивовані обличчя співробітників, коли прозвучала критика «нового вчення», особливо розгубленого К. К. Цілуйка, нашого головного ідеолога, який завжди ретельно дбав про ідейну правильність і чистоту наукової продукції Інституту і неухильне впровадження лінії партії. Упродовж багатьох років марризм офіційно ототожнювався з марксизмом у мовознавстві, і різко негативне ставлення до нього головного марксиста важко було збагнути.

А Л. А. Булаховський був щасливий, що знову зможе працювати в галузі слов'янського порівняльно-історичного мовознавства, зможе вільно друкувати всі свої дослідження, а головне, що з нього назавжди знято таке небезпечне в ті часи тавро вченого, що прихильно ставиться до «ідейно ворожого» порівняльно-історичного методу.

Відданість Л. А. Булаховського компаративістиці, його участь у дискусії з відвертим і твердим захистом «буржуазного» методу, що могло коштувати в ті часи життя, — високий приклад громадянської мужності вченого.

Виступ Сталіна в лінгвістичній дискусії сприймався тоді як нове слово в марксизмі, його вивчали й коментували не тільки мовознавці. А мовознавство виявилось у центрі уваги всього суспільства, і наслідком цього, серед іншого, були небачено для нас великі набори до аспірантури Інституту. В 1951 р. до аспірантури вступила і я.

Аспірантам виділили цілу велику кімнату. Правда, у куточку в ній сидів ще й бухгалтер Йосип Абрамович Вайсфельд, а також лаборант Митя Сікач, але вони не заважали нам писати наші дисертації й жити своїм аспірантським життям. А життя було цікаве.

Перше місце займали, звичайно, іспити (кандидатський мінімум) і написання дисертаційних робіт. Обсяг кандидатської дисертації в ті часи не обмежували і, як правило, він перевищував 300 сторінок тексту (у моїй праці було 360). І хоч офіційно кандидатська дисертація повинна була засвідчити лише здатність пошукувача до наукової роботи (про внесок майбутнього кандидата в науку тоді ще не йшлося), дисертаційні дослідження наших аспірантів за змістом цілком відповідали сучасним вимогам.

На аспірантів не поширювався контроль за трудовою дисципліною, у нас був вільний режим, але реально робочий час аспіранта значно перевищував восьмигодинний робочий день співробітників: ми приходили зранку і розходилися десь о 22-ій годині. Не подати вчасно написану дисертацію було тоді великою ганьбою, і ми намагалися будь-що вкластися в свої 3 роки.

Але вмiли й вiдпочивати. У напiй аспiрантськiй кiмнатi стояв старий рояль, i iнодi вечорами за нього сiдала Неля (тепер Неонiла Петрiвна) Романова, Андрiй Бурячок брав гiтару. Спiвали соло i хором. Iнколи до аспiрантiв приєднувалися спiвробiтники Iнституту. Про успiхи наших спiвакiв якимсь чином дiзнався Валентин Олександрович Мальцев, i саме напi спiваки (Т. В. Назарова, Л. Г. Скрипник, З. Т. Франко, В. В. Нiмчук, Г. П. Пiвторац, О. Д. Пономарiв та iн.) стали з часом ядром вiдомого академiчного хору пiд керуванням В. Мальцева.

Популярними були, i не тiльки в молодi, автобуснi екскурсиi визначними мiсцями України, пов'язаними з життям i творчiстю Т. Шевченка, О. О. Потєбнi та iн. Iнiціатором та організатором таких екскурсiй (iм навить дали назву «Мандрiвник»), як правило, була В. Ю. Франчук.

Дружно ходили на першотравневі та жовтневі демонстрації. У святковi днi влаштували вечори — iз спiвами, iграми. На них iнколи бував i акад. Л. А. Булаховський iз красунею дружиною. На одному з таких вечорiв я вперше почула гарну українську пiсню «Чуєш, брате» — її пiд гiтару виконав I. К. Бiлодiд.

Колектив вiдчував себе єдиною дружною сiм'єю, ми постійно спiлкувалися один з одним у наукових i громадських справах, працювали напружено й результативно, але вмiли й весело вiдпочити. Василь Семенович Iльiн, який завжди дуже багато й вiддано працював, на свiй день народження (13 сiчня, на Василя) щороку збирав у себе вдома весь колектив. Бувало весело й затишно.

Пiсля закінчення аспiрантури частина вже кандидатiв наук переходила на викладацьку або iншу роботу (Г. М. Удовиченко, О. С. Пивоваров, П. С. Дудик, Н. Ф. Королевич та iн.), а бiльшiсть залишалася в Iнститутi (Л. Г. Скрипник, Л. С. Паламарчук, I. Г. Матвiяс, А. А. Бурячок, I. О. Варченко, М. М. Пещак та iн.). Але, працюючи на посадах науковцiв, ми продовжували вчитися. Насамперед вивчали мови. Були в Iнститутi гуртки французької (викладали К. М. Тищенко, I. В. Борисюк), турецької (викладав спiвробiтник сусiдного iнституту О. I. Ганусець), у рiзні часи працювали гуртки болгарської, арабської, санскриту тощо. Дехто ходив до Київського унiверситету вивчати давньогрецьку мову, а також на лекції iз загального мовознавства проф. А. О. Бiлецького, а дехто вiдвiдував мiські курси iноземних мов (наприклад, А. М. Шамота успiшно закінчила дворiчнi курси англiйської, французької та нiмецької мов).

Восени 1968 року було вiдкрито вiддiл структурно-математичної лiнгвiстики. Очолований В. С. Перебийнiс, вiн складався з молодих спiвробiтників, ентузіастiв своєї справи, i внiс новий, свiжий струмiнь у дiяльнiсть колективу. В життя, науку входили комп'ютери, i завдяки цьому вiддiлу Iнститут виявився на передньому краї розвитку комп'ютерної лiнгвiстики. Зокрема, було розроблено автоматизованi системи морфологiчного та синтаксичного аналізу, програми автоматизації наукових i редакційно-видавничих процесiв, укладено «Частотний словник» тощо. У вiддiлi зросли такi талановитi дослідники, як Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпiловська та iн.

У 1971 р. як новi структурнi одиницi з'явилися вiддiл культури мови i вiддiл російської мови. До того часу в межах iнших вiддiлiв iснували лише групи вчених, якi досліджували вiдповiдну проблематику. Першим завiдувачем вiддiлу культури мови був В. М. Русанiвський, тут розкрилися таланти С. Я. Єрмоленко, М. М. Пилинського, Н. М. Сологуб, iнших дослідників. Головним русистом в Iнститутi упродовж багатьох рокiв була Г. П. Їжакевич; нинi вiддiлом успiшно керує Н. Г. Озерова.

У подальшому структура Iнституту продовжувала удосконалюватися й ускладнюватися.

Певну роль у науковому житті Інституту відігравали науково-методологічні семінари, що регулярно діяли в системі партосвіти і якими керували провідні науковці-комуністи (В. М. Русанівський, О. С. Мельничук, В. С. Перебийніс та ін.). Учасники семінарів готували доповіді (здебільшого пов'язані з виконуваними плановими темами), які обговорювалися, а потім нерідко й друкувалися. З таких доповідей складався, наприклад, збірник «Філософські питання мовознавства» (К., 1972) (семінар В. М. Русанівського). Особливою популярністю в колективі в 60–70-х роках користувався очолюваний В. С. Перебийніс структуралістський семінар.

Хоча в післявоєнний час «залізна завіса» утруднювала спілкування з зарубіжними колегами, Інститут відвідало чимало видатних учених із різних слов'янських країн. Приїжджали і для зустрічі з академіком Л. А. Булаховським. Серед них були Фр. Травнічек і Б. Гавранек (Чехословаччина), Т. Лер-Сплавінський і П. Зволінський (Польща), Л. Андрейчин і Ст. Стойков (Болгарія), П. Безлай (Югославія) та ін. Перебуваючи в Києві, заходили до Інституту і виступали з його трибуни вчені Москви та Ленінграда (славіст Ю. С. Маслов, сходознавець Н. І. Конрад та ін.); бували в Інституті В. В. Виноградов, М. І. Толстой, О. М. Трубачов, В. М. Топоров, С. Б. Бернштейн та ін.

У 40–50-і роки були закладені традиції, які з роками продовжувалися й удосконалювалися — традиції відданого служіння науці, творчого розвитку наукових ідей, забезпечення творчої робочої атмосфери в колективі, створення праць, що служать підвищенню мовної культури суспільства. Велику роль у збереженні цих добрих традицій відігравали керівники, насамперед ті, хто очолював колектив: після акад. Л. А. Булаховського — академіки І. К. Білодід і В. М. Русанівський, успішно продовжує їх і нинішній директор академік В. Г. Скляренко. Не менші заслуги в цьому плані колишніх і нинішніх завідувачів відділів В. С. Ільїна, О. С. Мельничука, Л. С. Паламарчука, М. А. Жовтобрюха, Г. П. Їжакевич, В. С. Перебийніс, Ю. О. Жлуктенка, А. П. Непокупного, Г. П. Півторака, О. Б. Ткаченка, О. О. Тараненка, С. Я. Єрмоленко, Н. Ф. Клименко, Н. Г. Озерової та ін.

Ці добрі традиції допомогли нечисленному колективу науковців за історично короткий строк створити низку фундаментальних праць, які вивели українське мовознавство на одне з чільних (якщо не чільне) місць у славістиці. Це й 11-томний «Словник української мови» (Державна премія СРСР), і тритомний «Російсько-український словник» (Державна премія УРСР), також «Словник мови Шевченка» (Державна премія України), двотомний «Частотний словник», двотомний «Курс історії української літературної мови», чотиритомна «Сучасна українська літературна мова», чотиритомна «Історія української мови», тритомний «Атлас української мови» (Державна премія України), двотомний «Česko-ukrajinský slovník», «Болгарсько-український словник», багатотомний «Етимологічний словник української мови» і ще багато важливих для розвитку науки про мову праць і досліджень.

І я рада, що в деяких із цих потрібних науці й культурі праць є й моя скромна частка.